

Петро Ричков

**РОЗПЛАНУВАННЯ МІСТА ДУБНО
ЗА КАРТОГРАФІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ**

Дубно – одна з найцікавіших пам'яток містобудівної спадщини Волині. Ще 1968 р. його внесено до офіційного Списку визначних історичних міст, селищ і сіл України [1]. Згодом, в 1981 та в 1983 роках, науково-дослідними та проектними установами були розроблені правові пам'ятко-охоронні документи: історико-архітектурний опорний план міста, зони охорони пам'яток, а також пропозиції по створенню заповідника [2]. Врешті, на ґрунті комплексних досліджень рішенням Кабінету міністрів України № 444 від 14.06.1993 року був створений Державний історико-культурний заповідник у м. Дубно [3]. Це був логічний акт визнання поважного історико-культурного статусу міста, що зумовило подальше зростання дослідницької уваги до його історичного минулого в різних пізнавальних аспектах – культурному, економічному, археологічному і, звичайно, архітектурному.

Місто належить до відносно нечисленної групи волинських поселень, котрі не лише залишили по собі згадки в давньоруських літописах, а й продовжили еволюційний процес свого просторового розвитку в наступні століття аж до сьогодення. Перша історична згадка датується 1100 роком в контексті відомого покарання князя Давида Ігоревича, якому Дубен був переданий у володіння [4]. А згодом місто згадується спочатку в 1150 році у контексті князівських усобиць [5], а потім – у так званому заповіті князя Володимира під 1288 р. як володіння князя Мстислава, який «... перебувши декілька днів у Володимирі, поїхав у свої городи, в Луцьк, і в Дубен, і в інші городи...» [6]. Такі нечисленні, епізодичні згадки про Дубно з княжої доби, звичайно, можна трактувати не інакше як засвідчення маргінального статусу цього укріплення, однак разом з тим і як підтвердження його життєздатності протягом XII – XIII ст. Зважаючи на розташування дубенського городища в середній течії Ікви, котра була важливим напрямком водної комунікації тих часів, то саме ця його сторожова функція і була, очевидно, визначальною для існування цього поселення.

Приблизно з середини XIV ст., тобто від часу входження в ареал господарських інтересів князівської родини Острозьких, місто поступово нагромаджувало свою будівельну інфраструктуру,

викристалізовувався його урбаністичний каркас, формувалася мережа вулиць та площ, фіксувалися її вузлові пункти шляхом спорудження визначних об'єктів оборонного, сакрального, житлового та виробничого призначення.

Звичайно, наші знання про конкретну містобудівну локалізацію міста Дубна суттєвим чином поглиблюють археологічні відкриття останніх декількох десятиліть [7]. Розташування окремих археологічних артефактів і їх хронологічна атрибуція дозволили дослідникам встановити, що початок освоєння слов'янами території сучасного міста почалося ще в V–VI ст., про що говорять відкриті ранньослов'янські культурні шари, а в X – на поч. XI ст. вже чітко простежуються ознаки сталого поселення з фіксованим територіальним ареалом. Узагальнення сукупної археологічної інформації дало дослідникам можливість здійснити просторове співставлення головних археологічних атрибутів з реально існуючою сьогодні міською топографією Дубна [8]. В цілому доведено, що практично усі віднайдені артефакти засвідчують стародавні витоки урбаністичної структури сучасного міста, тобто наявність двох вихідних осередків його тривалого містобудівного розвитку: на лівому березі Ікви – це територія замку та ринкової площі, а на правому – крайня північно-західна частина передмістя Сурмичі. Разом з тим доведено також, що в литовсько-польську добу процес формування історичної просторової інфраструктури міста в межах міських фортифікацій під кінець XVI ст. вже практично завершився, що зумовило появу та швидке зростання передмість.

Втім, фіксуючи важливі локалізаційні особливості решток матеріальної культури міста, археологічне знання обмежене в своєму пізнавальному ресурсі щодо конкретних хронологічних етапів і просторових особливостей формування розпланувальної структури міста. Подібний аналіз практично неможливий без картографічних першоджерел, створених на певному етапі розбудови міста. На жаль, як і переважна більшість інших волинських міст, найдавніші приклади міської картографії Дубна не опускаються в часі нижче II-ї пол. XVIII ст.

Рис. 1. Перший відомий фіксаційний план Дубна (1760-і роки?). З фондів РДВІА.

Принаймні, на даний час вони не виявлені серед музейних та архівних фондів.

Дубно небезпідставно вважалось другим після Острога містом в ієрархії населених пунктів Острожчини, що пояснювалося низкою сприятливих ландшафтних, оборонних та комунікаційних чинників. При уважному порівнянні цих двох міст можна навіть помітити спільні риси: це і намагання максимально використати ландшафтні умови для локалізації поселення, це і створення величезного приміського ставу в заплаві ріки, це і традиційний функціональний симбіоз в межах пари «місто-замок», це і наявність невід'ємного елемента просторової композиції – ринкової площі, це і максимальне обмеження доступу до міста. А дубнівська надбрамна башта під назвою Луцька дуже вже нагадувала острожські башти-близнюки – Луцьку й Татарську. Хоча, звичайно, в своїх конкретних проявах топографія Дубна мала лише їй притаманну специфіку, зокрема значно виразніший оборонний

потенціал природного ландшафту. Його стара частина розташувалася на Г-подібному півострівному утворенні, потрапити до якого суходолом можна було лише через відносно неширокий перехийок в західній частині міста.

Природна топографія підказала і найприйнятніший варіант просторового структурування Дубна. Давньоруський дитинець у вигляді острівного городища, який згодом трансформувався в князівський замок, розташовувався біля східного мису півострова, – там, де Іква круто повертала на північ. Прилегла до нього посадська частина поступово розросталася в західному напрямку та північному напрямку, а в якийсь момент після влаштування греблі на південь від замку почала заселятися і правобережна ділянка біля Ікви. Це передмістя отримало назву Сурмічі.

Новим дієвим імпульсом для розвитку поселення стала офіційна зміна його статусу. Відомо, що в 1497 р. князь Костянтин Іванович отримав

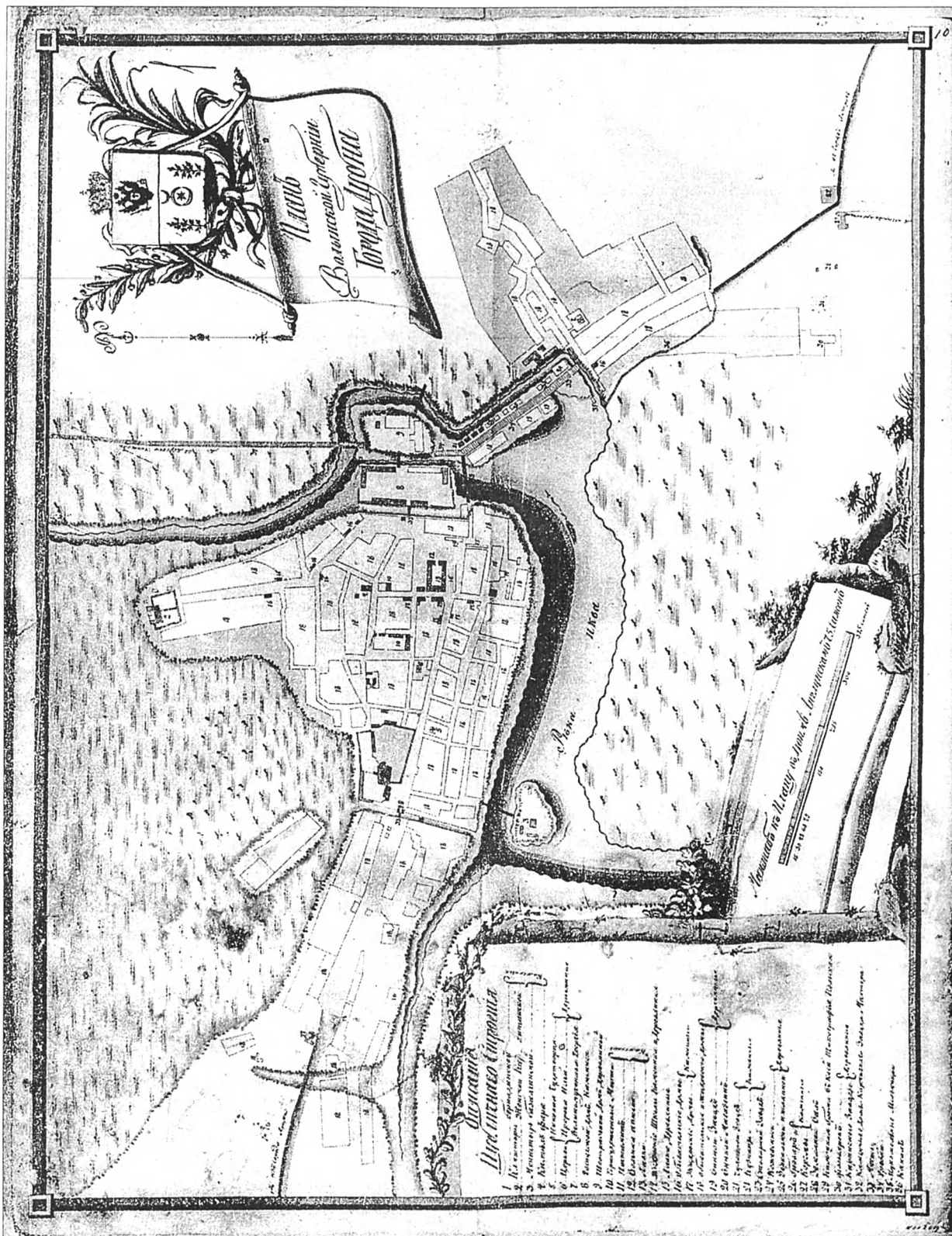

Рис.2. «Планъ Волинской губернии города Дубна». З фондів РДА.

від великого князя литовського Олександра титул великого гетьмана литовського, а вже в наступному році Дубно було піднесено до статусу міста. Ця інформація засвідчує, що до 1498 р. поселення не входило до переліку значимих і відіграло роль

скоріше маргінального сільськогосподарського та комунікаційного осередку.

В 1507 р. король Сигізмунд I надає для Дубна також привілей на магдебурзьке право [9], що вже означало повноцінний адміністративний статус

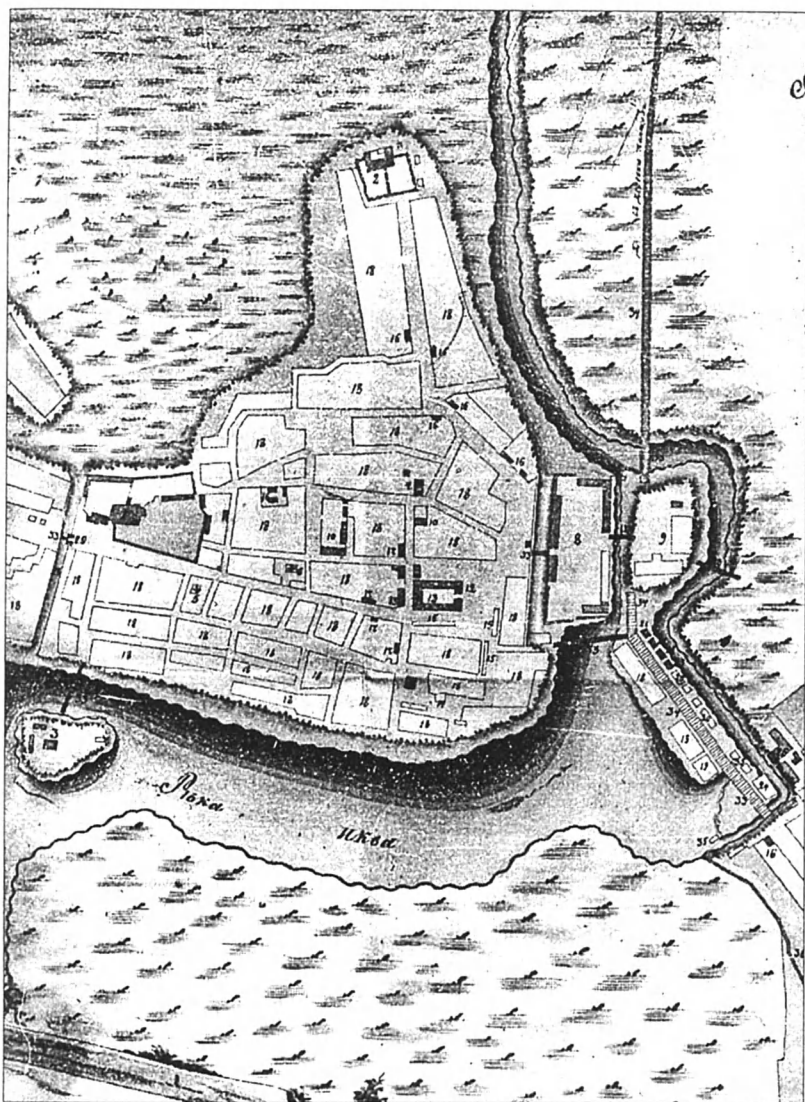

Рис.3. «Плань Волинської губернії города Дубна». З фондів РДА. Фрагмент.

міського поселення. Згідно того ж привілею дозволялося збудувати мурований замок з баштами для захисту від татарських нападів [10]. Згідно переказів цей перший мурований замок був вибудований на острові в східній частині поселення [11]. З великою долею імовірності на цьому ж місті знаходилися колись і дерев'яні укріплення з домонгольської доби, що підтверджується археологічними артефактами.

Зважаючи на поважний суспільний статус князя в ранзі великого гетьмана литовського і його зрослі майнові статки, цілком логічно саме з його ініціативи пов'язувати стрімке зростання та утвердження міста як одного з важливих адміністративних та оборонних осередків серед його волинських латифундій. Тим більше, що Костянтин Іванович за визнанням його біографів перетворився на найбільшого землевласника в Речі Посполитій [12].

Можна вважати також що саме за цього князя місто вже сформувало свої просторові кордони в межах півострівної території. Тобто станом на початок XVI ст. міська забудова Дубна охоплювала вже практично увесь обшир природного півострова, оточеного з трьох сторін розлогими мочарами та річищем повноводної Ікви. А на західному перешийку виник глибокий оборонний рів, посередині якого з'явилася Луцька брама, яка забезпечувала фактично єдиний «сухий» доступ до міста. Простір між цією брамою, з однієї сторони, і замком, з іншої, призначався для міської забудови. Головна вулиця починалася від брами і виходила на південно-західний кут ринкової площі. А вулична сітка старого міста й нині утримує фрагментарні ознаки регулярного розпланування, котре є типовим наслідком регулятивних приписів магдебурзького права.

Після поділу гетьманських маєтностей між Беатою Костельською та В.-К. К. Острозьким у 1541 р. місцем проживання останнього і його головною резиденцією на досить довгий час стало Дубно [13]. Очевидно це був не випадковий вибір, а отже місто вже тоді можна розглядати як одне

з найбільших надійних в сенсі оборонному і найбільш розвинутих у господарському відношення. Ця обставина, слід також думати, стала суттєвим чинником для розвитку просторової, фортифікаційної та житлової інфраструктури міста. До речі, після одруження з Софією Тарнавською в 1553 р. саме до Дубна привозить князь свою молоду дружину [14]. хоча з міркувань безпеки вона частіше проживала все-таки в родинному Тарнові.

Після повернення Острога з рук Ольбрахта Ласького князівська резиденція Василя-Костянтина залишає Дубно. Після переїзду князя до Острога сюди ж зміщуються і його головні будівельні задуми, настає стрімкий культурний та господарчий розвиток цього міста. Після містобудівних новацій Острог в 1585 р. отримує магдебурзьке право, а його замок потрапив разом з дубнівським та королівськими замками (Луцьк, Кременець, Житомир)

до числа найпотужніших на Волині укріплень [15].

Згодом свою долю будівельних ініціатив по укріпленню Дубна вніс і онук Костянтина Івановича князь Януш Острозький, який доклався до спорудження нових замкових укріплень бастионного типу [16]. Як зазначалося дослідниками, при проектуванні в'їзної брами до дубнівського замку з II-ї чв. XVII ст. за взірць обрано майже без змін проект Серліо з сьомої книги його трактату [17]. Не виключено, що саме Януш, добре знайомий з європейською культурою загалом і архітектурою зокрема, був ініціатором цієї провінційної ремінісценції

з трактату знаменитого італійського архітектора, хоча, можливо, йому вже й не довелося побачити це творіння в завершеному вигляді. Тут, буде доречним провести ренесансну синхроністичну паралель з архітектурними формами францисканського монастиря в Межирічі Острозькому, також збудованому під його безпосереднім патронатом.

Після смерті останнього представника Острозьких по чоловічій лінії Дубно по черзі перебувало у власності представників князівських родин Заславських, Сангушків, Любомирських. Інвентарний опис 1629 р. засвідчив, що у місті на той час нарахувалося всього 448 дими [18]. За цим показником Дубно значно поступалося, наприклад, таким містам як Степань (636 димів) [19], Острог (1089 димів) [20], Корець (1124 дими) [21], Олика (675 димів) [22].

Втім, маємо підстави стверджувати, що нові власники замку та міста вже не мали значного впливу на сформовану раніше просторову структуру старого

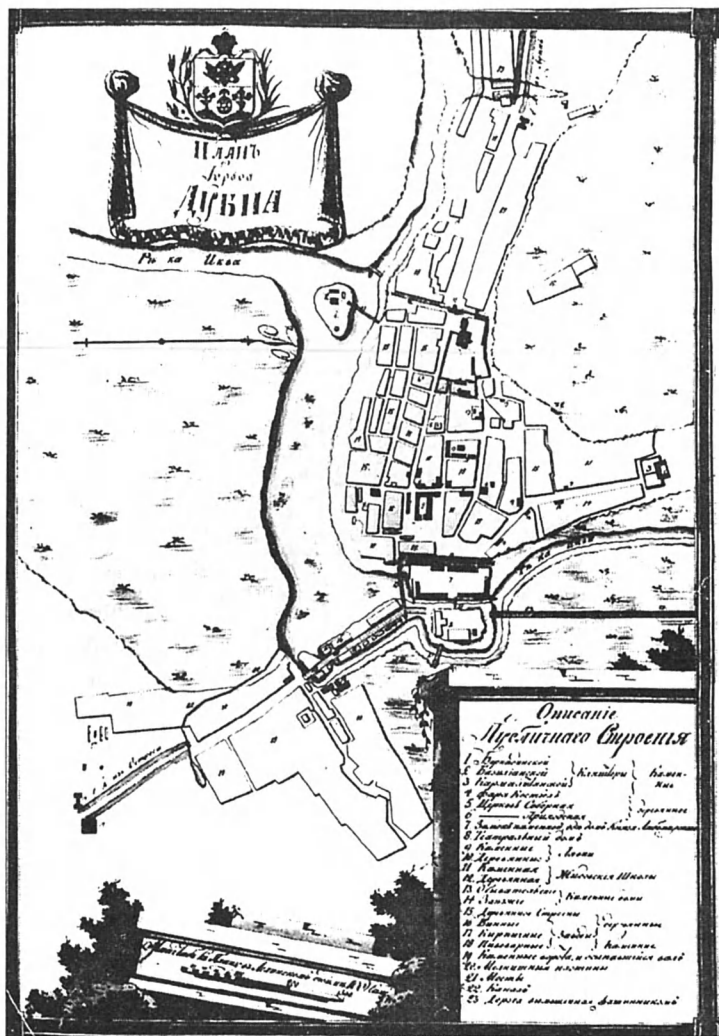

Рис. 4. «Планъ города Дубна». З фондів РДВІА.

міста, хоча і не заважали оновленню його локальної будівельної інфраструктури. Інвентарний опис від 1723 р. фіксує усталений територіальний поділ міста – власне саме місто, та два передмістя: Сурмичі і Луцьке [23]. При цьому в описі було зафіксовано 8 давніх вулиць міста – певно, що лише головних: перша від Замку [24], друга Ринкова [25], вулиця від Луцької брами [26], вулиця Ринкова [27], вулиця від Черневщизни [28], Підзамче [29], вулиця Шляхетська від Замку [30], вулиця від оо. Бернардинів до замку [31]. Ю. Крашевський, який дуже живо охарактеризував Дубно у своїх споминах, зазначив,

що його власники Любомирські, постійно живуть в Невіркові [32], а сюди лишень наїзжають час від часу [33].

Значний позитивний вплив на розвиток міста мали дубенські контракти, що проходили тут з 1774 р. Бурхливий розвиток торгівлі і перебування у місті величезної кількості приїжджого купецтва спричинили стрімке зростання будівельної інфраструктури, особливо навколо його просторового осередку – ринкової площі. Ще й до сьогодні ця доба в історії міста позначена низкою своєрідних архітектурних пам'яток.

У II-й пол. XVIII ст., зокрема, суттєві зміни відбулися в межах нового замку в напрямку надання йому світських палацових рис. Тоді як від старих замкових укріплень на острові залишилися лише окремі конструктивні фрагменти. Після входження Волині до складу Росії указом Катерини II від 5 липня 1795 р. місту було надано статус повітового і визначено штат чиновників [34].

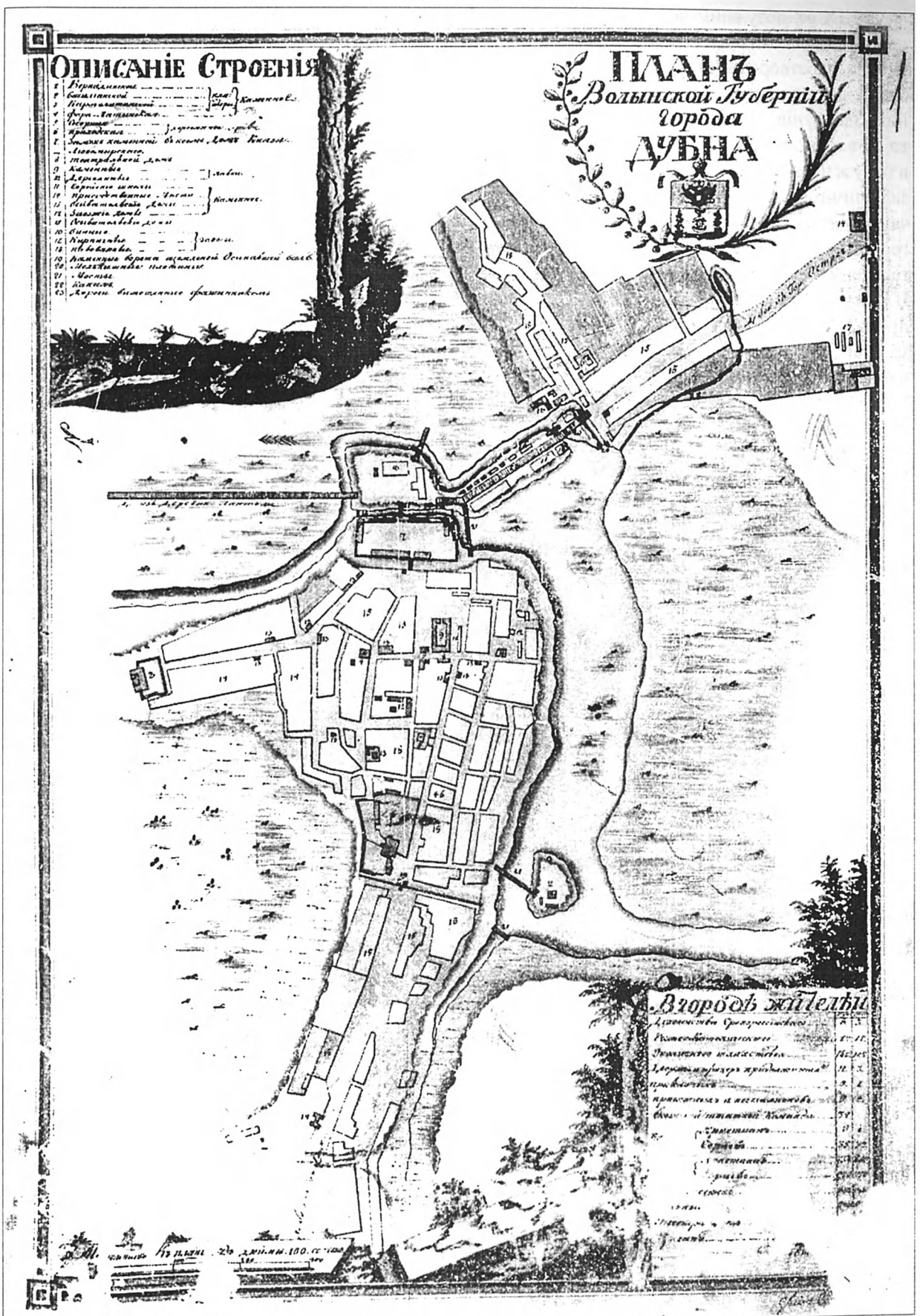

Рис.5. «Планъ Волинской губернии города Дубна». З фондів РДА.

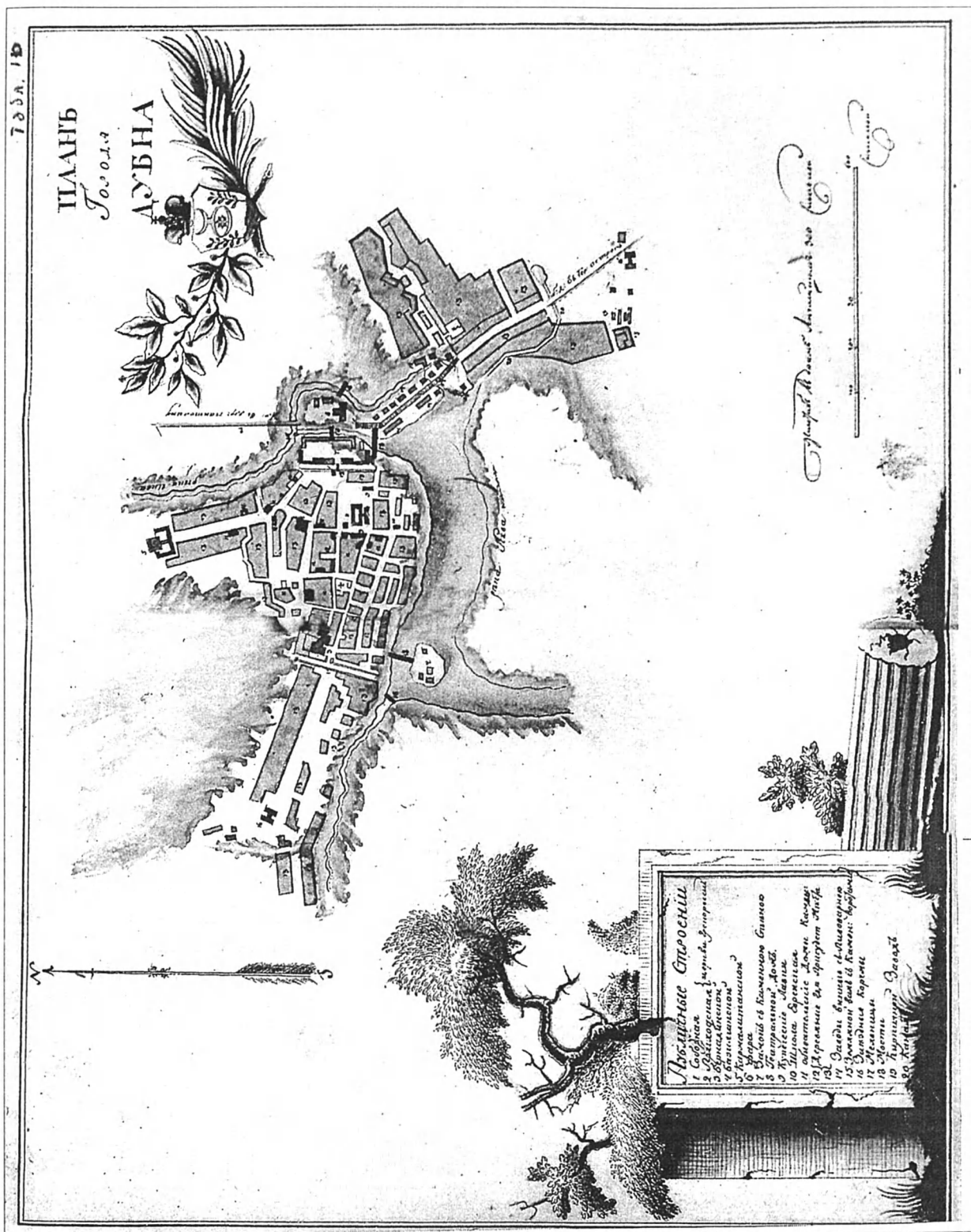

Рис. 7. «Планъ города Дубна». З фондів РНБ.

Хронологічно першим планом забудови міста Дубна можна вважати комплексний документ у вигляді великого аркушу, на якому окрім самого Дубна одночасно відтворено також плани восьми інших волинських міст – таких як Заславль (нині – Ізяслав), Полонне, Броди, Олика, Ляхівці, Острог

та Межиріч [36]. Окремі з них вже були опубліковані раніше, зокрема в працях автора [37], однак план Дубно не привертав раніше до себе особливої уваги дослідників. В архівному каталозі документ датовано 1790-ми рр, однак більш вірогідним видається раніше сформульоване нами припущення [38],

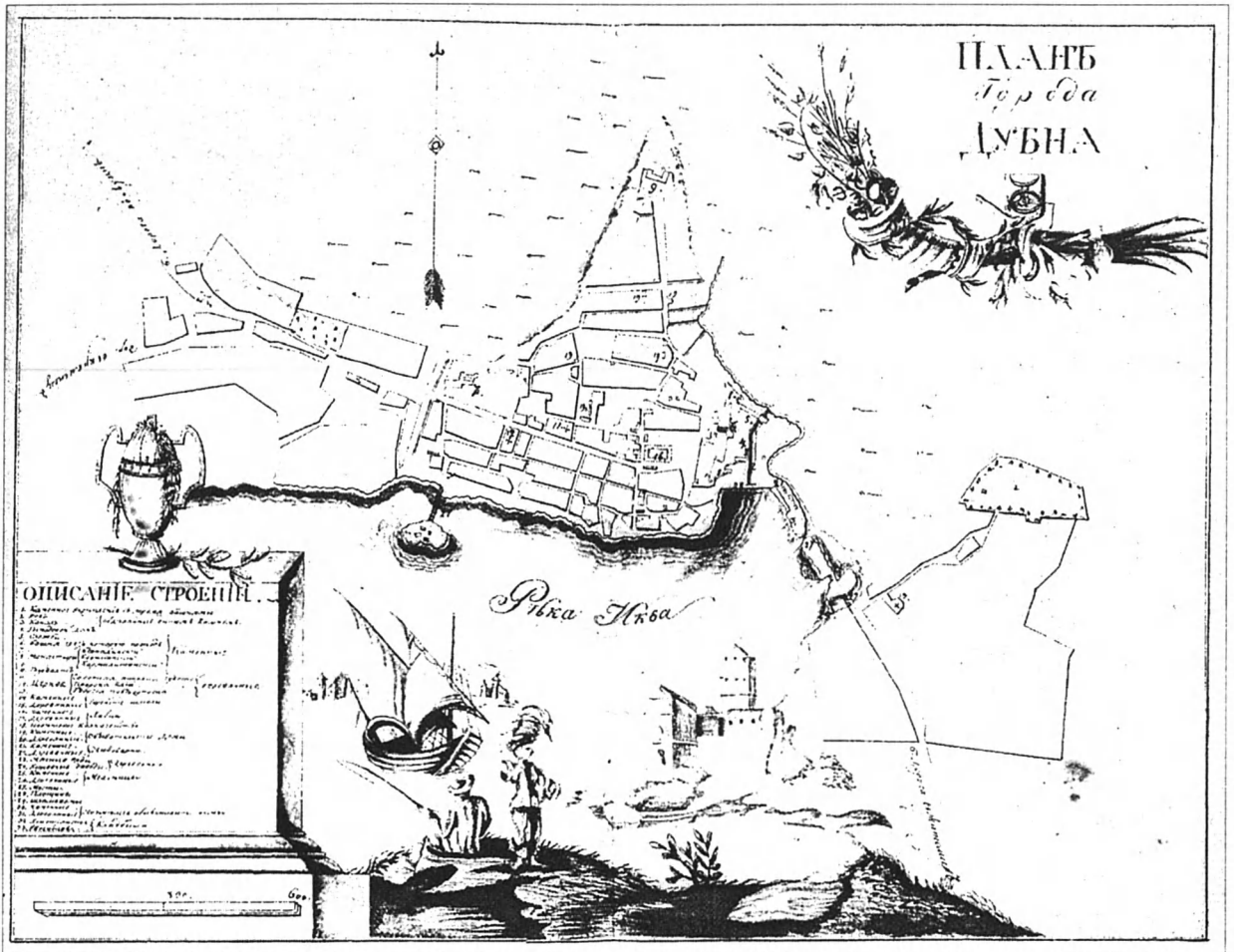

Рис. 8. «Планъ города Дубна». З фондів РДВІА.

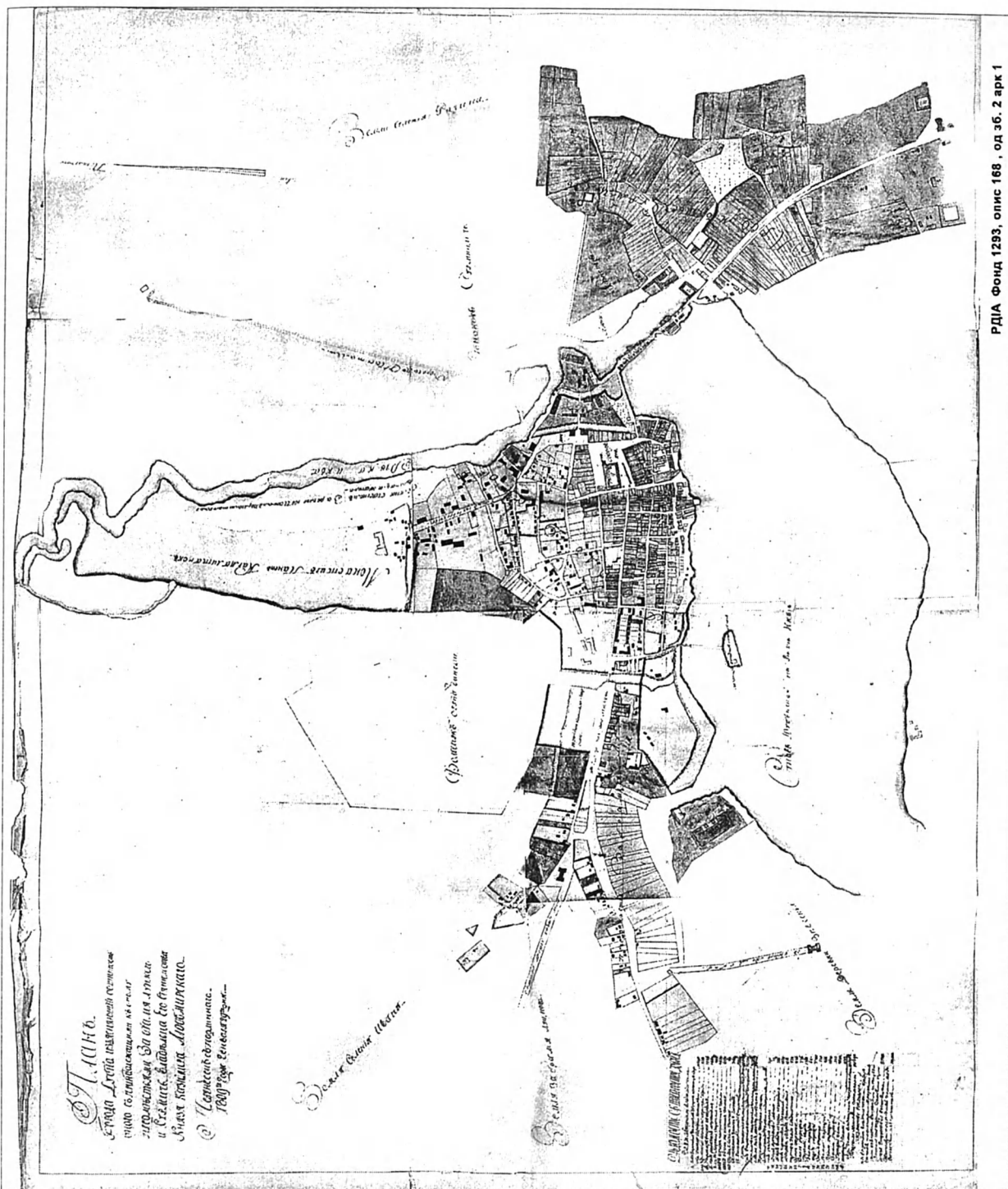
що цей документ походить з часів ще до першого поділу Польщі, тобто з 1760-х рр., коли російське військо неодноразово з'являлося на Волині. Можна відтак думати, що цей документ було укладено швидко і з розвідувальними цілями. На користь цього припущення говорять також особливості рукописного шрифту, використаного для написів, вкрай узагальнене відтворення міської забудови, а головне, явно виражена увага до замкових та міських укріплень. Тому саме фортифікаційний аспект цього плану найбільш складає найбільший пізнавальний інтерес.

План міста відтворено невідомим автором на тлі намальованого аркушу паперу з двома підкрученими кутами, з окремим заголовком «местечко Дубно» (рис. 1). Орієнтація обрана північним вектором донизу. З невідомих міркувань укладач залишив за межами зображення північний мис міської території, фактично проігнорувавши монастир кармеліток босих, що розташовувався у цій зоні. Інший достатньо монументальний монастирський комплекс ордену бернардинів також відтворено доволі схематично, хоча спеціально акцентовано

доволі просторий монастирський садок з хрестоподібною розпланувальною схемою.

Натомість не обділено увагою оборонні споруди міста. Власне, лише на цьому плані зафіксовані рештки давніших укріплень на території колишнього давньоруського городища у вигляді двох споруд бастионного типу та невеликих фрагментів куртин. Городище острівного типу з заходу виразно відділене від нового замку однією з проток Ікви. Інша протока омиває його зі східної сторони. Та обставина, що на території городища не зазначено жодної будівлі, може свідчити про занепад його колишніх оборонних та цивільних функцій. Стосовно ж нового бастионного замку типу горнверка, то автор також відтворює його доволі схематично і без намагання передати особливості бастионних конструкцій.

На плані привертає до себе увагу також західний оборонний кордон міста, розташований поблизу бернардинського монастиря. Головним складником цього кордону, як видно, був прямолінійний оборонний рів та, доречно припустити, земляний вал за ним. Він захищав місто з західної напільної

РДА Фонд 1293, опис 168, од зб. 2 арк 1

Рис.9. «Планъ города Дубна, изъясняющий обширность оного с принадлежащими к оному предместьями Забрамя Луцкого и Сурмичь...». З фондів РДА.

сторони і пролягав від прибережної лінії ставу на півдні аж до початку болота на півночі. Приблизно посередині, там де була вибудувана мурована Луцька брама, рів доповнювався ззовні передбрамним рavelіном кліщового типу з М-подібним в плані абрисом, з так званим «біретом» [39]. А з обох кінців цього рову були також ще влаштовані два невеликих напівбастіони. І хоча на плані не вда-

ється вирізнити Луцьку браму як окремий об'єкт, цілком очевидним є те, що вона була вбудована в оборонний земляний вал, а вищезгаданий бірет власне і призначався для того, щоби створити додаткову перешкоду перед головним в'їздом до міста. Схоже на те, що автора цього плану власне міська забудова цікавила в другу чергу. А тому вона відтворена достатньо примітивно і характеризує

розпланувальну структуру міста дуже поверхово. Хоча ринкова площа і головні вулиці все-таки прочитуються більш-менш виразно.

На користь того, що між укладанням цього плану і виготовленням пізніших обмірних планів у II-й пол. 1790-х рр. все-таки був доволі відчутний проміжок часу, свідчить інтенсивність забудови передмість. Так, Сурмичі диспонує на момент зйомки лише декількома будиночками розкиданими в хаотичний спосіб. А на території Забрам'я зафіксовано лише ряд щільно посаджених будинків вздовж північного краю передбрамного плацу, а його південна сторона взагалі не має забудови.

Цікаву інформацію цей план подає і з точки зору гідрографічної ситуації. Майже неймовірним за своєю величиною видається обшир штучного ставу, водяна поверхня якого явно перевершує навіть площу самого міста. Цей став іноді визнавався навіть одним з найбільших на Волині [40]. На північ та на схід від міста виразно відтворено заболочену місцину. Однак найцікавішим моментом стосовно водної ситуації, звичайно, є її роль поблизу штучної греблі, старого та нового замків. Чітко видно, що нижче греблі протоки Ікви з усіх боків омивали острів з рештками старого замку Острозьких. Причому слід думати, що до такої ситуації доклалися людські руки. Видно також, що і новий замок Острозьких-Заславських, споруджений в I-й пол. XVII ст., також майже повністю був убезпечений водним оборонним рубежем за рахунок підйому рівня води. І хоча кресленик дуже схематичний, однак на ньому достатньо добре видно, що обидва замкові бастіони оточені каналами, наповненими водою, і лише перед в'їзною брамою видніється невеличкий перешийок з земляного насипу. Саме так – земляний перешийок, а не підйомний місток, як це мало би бути відповідно до канонів фортифікаційного мистецтва. Втім, ці незрозумілості можна все-таки віднести на рахунок дрібного масштабу плану, необізнаності або неакуратності його виконавця.

Після входження Дубна до складу Російської імперії нова адміністрація ініціювала укладання окомірних фіксаційних планів міст в рамках загальнодержавного нагляду та контролю за їх тодішнім станом. Був укладений такий план і для міста Дубно, як припускається, ще до початку XIX ст., котрий згодом неодноразово копіювався в різних версіях, однак переважно в напрямку змістовного спрощення. Число таких копій навіть важко точно визначити, оскільки вони розпорошені по різних архівних та музейних збірках і достеменно невідомо, який саме варіант слід визнати за вихідний

оригінал. Однак, якщо обрати за критерій повноту змістовного наповнення (наприклад, кількість зазначених об'єктів), то серед відомих нам документів слід обрати той, що зберігається у фондах РДІА і датується за інвентарним описом кінцем XVIII – початком XIX ст. [41] (рис. 2,3).

Описова легенда до цього плану загалом нараховує 36 позицій, що є найбільшим кількісним показником серед подібних картографічних версій, не рахуючи планів пізнішого походження. Тут доречно навести легенду повністю в її оригінальній транскрипції, що само по собі є цікавою лексикографічною характеристикою цього документу:

«Описание публичного строения

1. Кляшторы бернардинской*
2. –// – женской кармелитанской*
3. Монастырь базалианской*
4. Кастиол фара*
5. Церкви Николая Чудотворца**
6. –// – Пророка Ильи**
7. –// – Великомученика Георгия**
8. Господской Домъ Каменной
9. Театральной Домъ Деревянной
10. Присутственные Места**
11. Почтампт*
12. Вольная аптека*
13. Лавки*
14. Жидовские Школы Каменная и Деревянная
15. Лавки Деревянные
16. Обывательские Домы*
17. Жидовские Домы*
18. Обывательские и Жидовские Домы**
19. Винной Заводъ**
20. Винной Магазины**
21. Чулошной Заводъ*
22. Кузницы*
23. Столярной Заводъ*
24. Кожевенной Заводъ**
25. Зеркальной и шляпной**
26. Броварь*
27. Корчмы*
28. Земляной валь
29. Каменная брама въ коей Типографія Польская
30. Фольварокъ**
31. Кирпичныя Заводы**
32. Каменные Домы Кирпичнаго Завода Мастера
33. Мосты
34. Гребли
35. Мукомольные Мельницы
36. Каналь».

* – «каменные»

** – «деревянные» (в примітку внизу сторінки П.Р.)

У порівнянні з попереднім планом, ідентифікованим нами як хронологічно перший, цей документ фіксує міську інфраструктуру значно детальніше

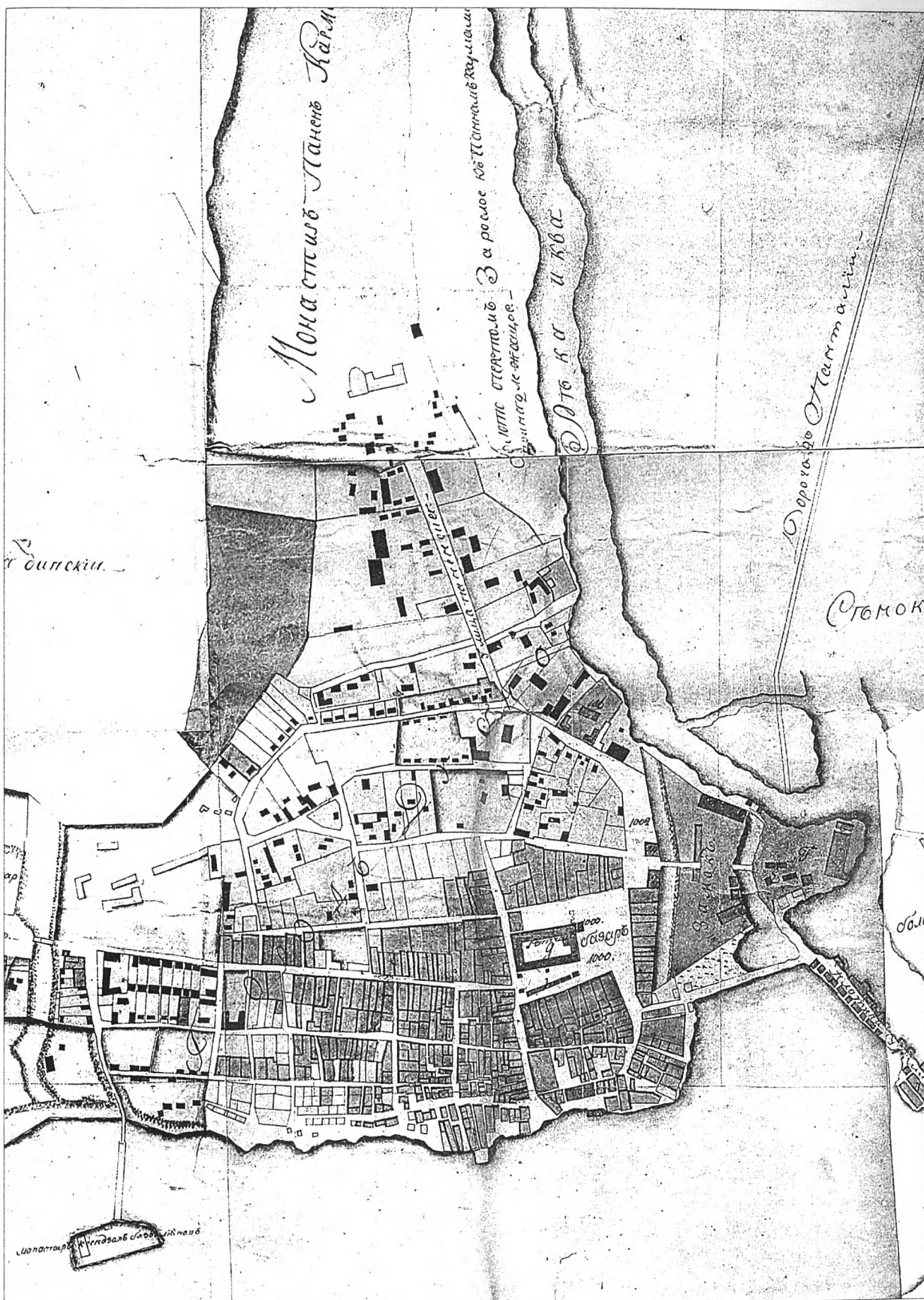

Рис.10. «Плань города Дубна, изъясняющий...». Фрагмент з відтворенням старого міста.

Рис. 11. «Плань города Дубна, изъясняющий...». Фрагмент розпланування передмістя Сурмичі.

ні цього міського об'єкту, справді дуже важливого з огляду на оборонну тактику та стратегію.

Стосовно розпланувальної інфраструктури автор виявився більш прискіпливим, доволі ретельно і послідовно відтворивши вуличну мережу загалом, ринкову площу, старий замковий острів, а також обидва передмістя – Сурмичі та Забрам'я. У вуличну мережу старанно вписані головні сакральні об'єкти: католицькі (приходський костел, бернардинський та кармелітський кляштори), василіанський монастир на «кемпі», та усі три церкви – Миколаївську, Іллінську та Юріївську (на Сурмичах). На момент зйомки усі церкви, напевно що, належали до греко-католицької конфесії, яка ще не встигла сповна відчути прозелітичного тиску з боку держави та православного духовенства.

План містить цікаву інформацію про кількість та місце розташування промислових об'єктів, переважна більшість яких знаходилася на насипній греблі, а також на передмісті Сурмичі. Слід відзначити існування у місті театрального будинку, щоправда дерев'яного, розташованого на території старого замчища. Як помилку слід розцінювати наявність двох об'єктів під номером 10, тоді як номер 11 (це пошта) на плані взагалі відсутній. На плані нараховуються 8 містків, а територія напів-греблі – напів-півострова, судячи з зображення, мала штучне вимощення з дерев'яних колод.

Окремо позначені муровані домоволодіння – обивательські (слід думати – християнські) та єврейські. Що ж стосується дерев'яного житла, автор не проводить між ними різниці. Однак оскільки значну частину населення Дубна склали саме євреї, то не випадково локалізація їх помешкань мала тенденцію до просторової сегрегації. Багатші верстви єврейського етносу, представлені торговцями і успішними ремісниками, мешкали ближче до Великої синагоги та на ділянках, що оточували ринкову площу, а бідніші, – в районі так званої вулиці Чернеччини, що пролягала в південно-західній частині міста вздовж річки, точніше – ставка, нею утвореного [42].

Узагальнюючи оцінку пізнавального потенціалу цього справді дуже інформативного документу, можна говорити про його першорядне значення для вивчення міської топографії Дубна на зламі XVIII та XIX ст. Принаймні, серед інших відомих планів цього періоду легко помітити їх інформативно-топографічну редуцію, що виглядає цілком зрозумілим наслідком неодноразових копіювань. Дуже вірогідно, що автори численних копій, самі були не знайомі з містом.

і водночас говорить на користь правомірності нашого датування першого документу набагато раднішим часом створення, зокрема в силу того, що перед Луцькою брамою вже не залишилося жодного сліду від бірету, так само як і від двох напівбастіонів, що колись фланкували оборонний рів.

До міста вели дві основні дороги з заходу від Луцька, з південного сходу – від Острога. Ще один підїзд з північного напрямку, влаштований прямо по заболоченій місцевості, підписано як «дорога в деревню Панталю». Остання була відсутня на першому плані, хоча це, можливо, було викликано її другорядним значенням.

Звертає на себе увагу та дещо дивна обставина, що при усій старанності укладача цього плану відтворення головного ядра міської інфраструктури – замку – виявилось вкрай неадекватним дійсності. Тобто на кресленнику фактично «замасковані» обидва замкові бастіони, і людині, не знайомій з цим своєрідним фортифікаційним об'єктом, а фактично головною «візитівкою» міста, неможливо навіть приблизно уявити його архітектурні особливості. Втім, спадає на думку, що причина полягала скоріше не у невмінні землеміра, скільки у свідомому маскуван-

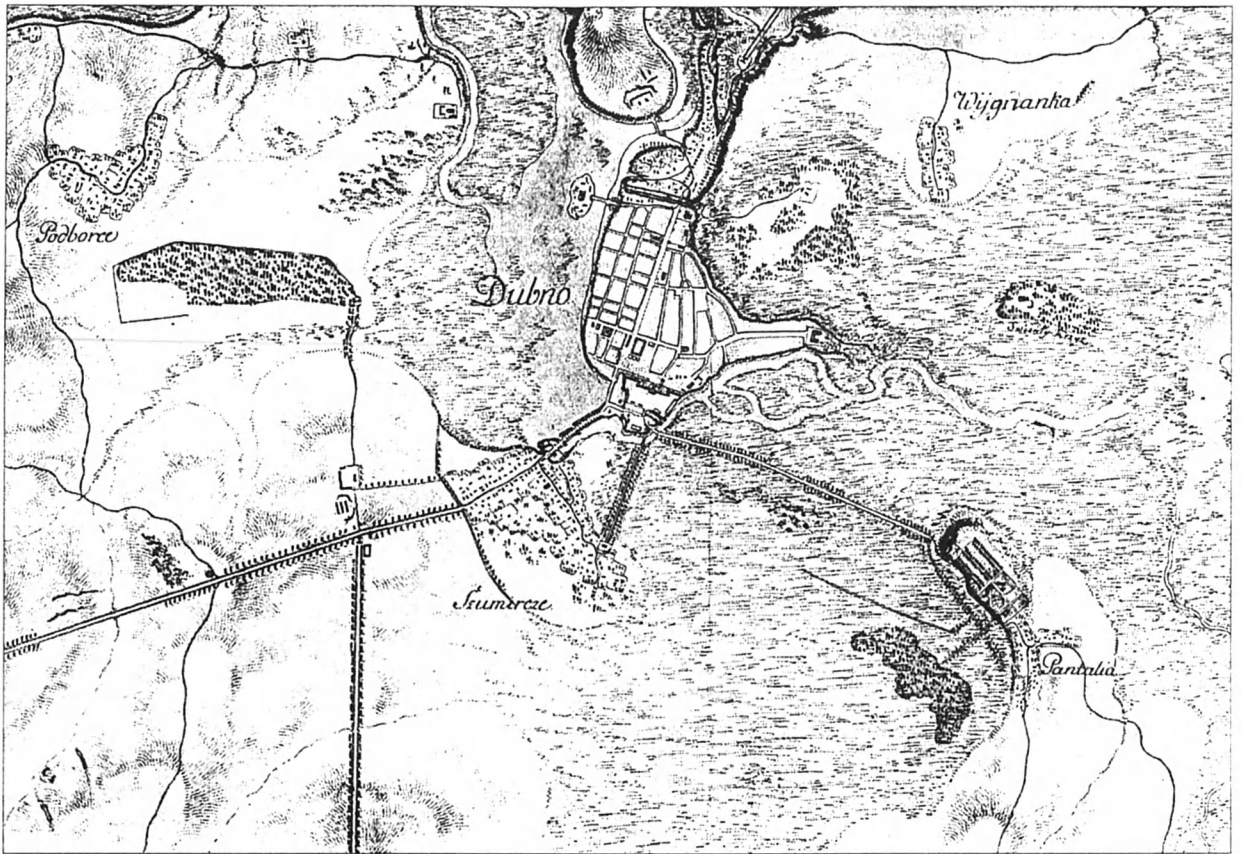

Рис.13. План міста Дубно та околиць. З фондів ОSA КА.

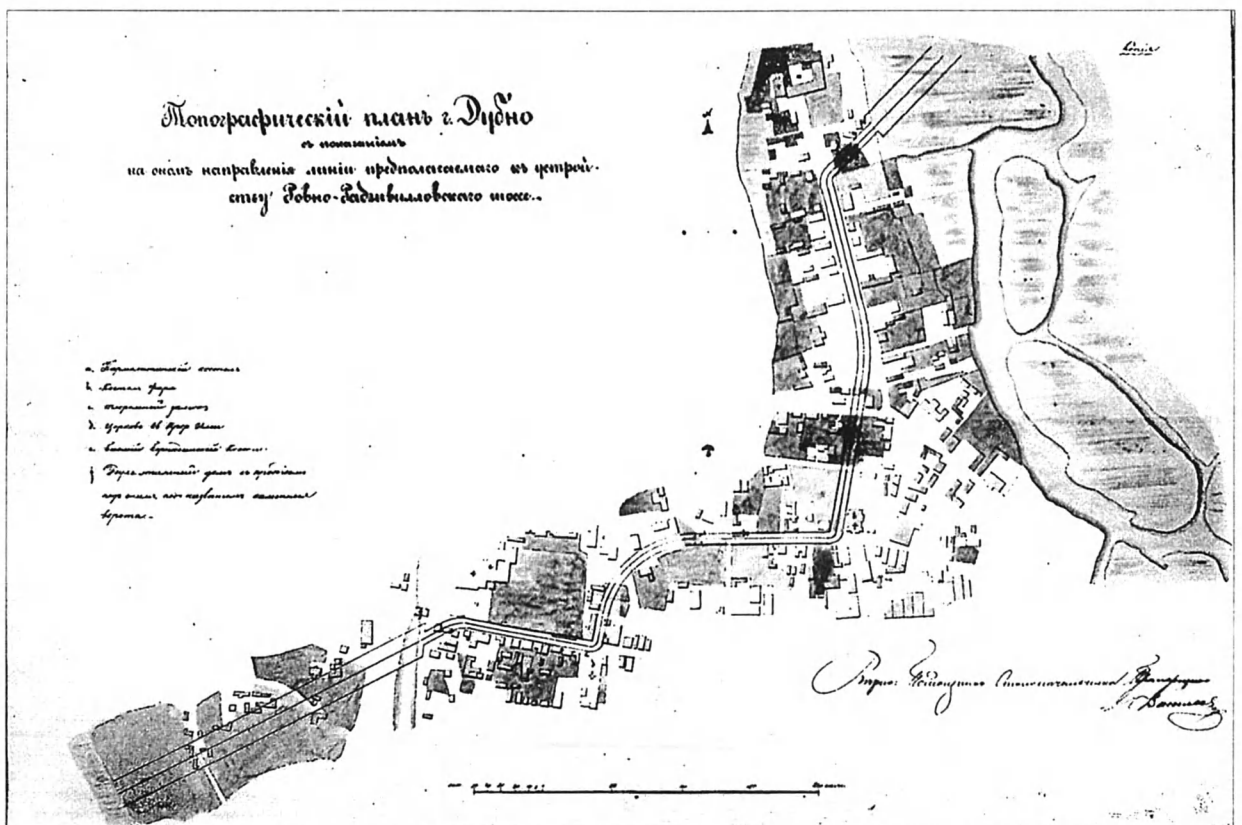

Рис.14. «Топографічний план города Дубно...». З фондів ДАЖО.

Одна з таких копій зберігається в колекції Військово-Ученого Архіву Російського державного військово-історичного архіву [43] (рис. 4). Практично всі топографічні деталі тут збережено і навіть зовнішні межі топографічного зображення цілком співпадають. Разом з тим спостерігаються помітні відмінності. Так, легенда до цього плану не лише скорочена на 10 позицій, але й дещо видозмінено її зміст в напрямку осучаснення. Замість характеристики «Господской Домъ Каменной» подано вже «Замок каменной, где дом князя Любомирского». Замість позиції «Каменная брама въ коей Типографія Польская» зазначено «Каменные ворота и осыпавшийся вал», а дорога в напрямку села Панталії, котра була відсутня в попередній легенді, тут охарактеризована конкретно як «Дорога вымощенная фашинником». Ці корективи свідчать про намагання осучаснити план, не змінюючи практично топографію місцевості. Лише суб'єктивним баченням копіювальника можна також пояснити орієнтацію півночі направо.

Інша копія представлена в збірці РДІА [44] (рис. 5). За цілою низкою характерних ознак (втрата деяких суттєвих прикмет місцевості) цей план є копією з посередньої копії, хоча і відрізняється зовсім протилежним спрямуванням північного напрямку і інакшим декоративним оформленням. Єдиним доповненням, важливим за змістом, тут виступає таблиця з даними про кількість мешканців у місті, однак через пошкодження документу вона, на жаль, не може бути відчитана сповна.

Ще один план з цього ж архіву вирізняється, нарешті, звичною орієнтацією північного напрямку догори аркуша [45] (рис. 6). На тому власне топографічні відмінності закінчуються, якщо не брати до уваги суто декоративні, графічні прийоми оформлення аркуша.

Але найбільш спрощеним варіантом в цьому ряду картографічних документів можна визнати план міста в складі невеликого рукописного атласу міст Волинської губернії, що зберігається у фонді В. І. Помяловського Російській національній бібліотеці [46] в Санкт-Петербурзі (рис. 7). Невеликий розмір самого атласу, доволі дрібний масштаб як для детального топографічного плану свідчать скоріше про репрезентативний, а, можливо, навіть про «подарунковий» характер цього картографічного компендіуму. На користь цього припущення говорить і досить акуратне виконання з ретельно опрацьованими декоративними деталями, з чіткими каліграфічними написами. Однак власне міська топографія в сенсі її інформативності представлена доволі скромно.

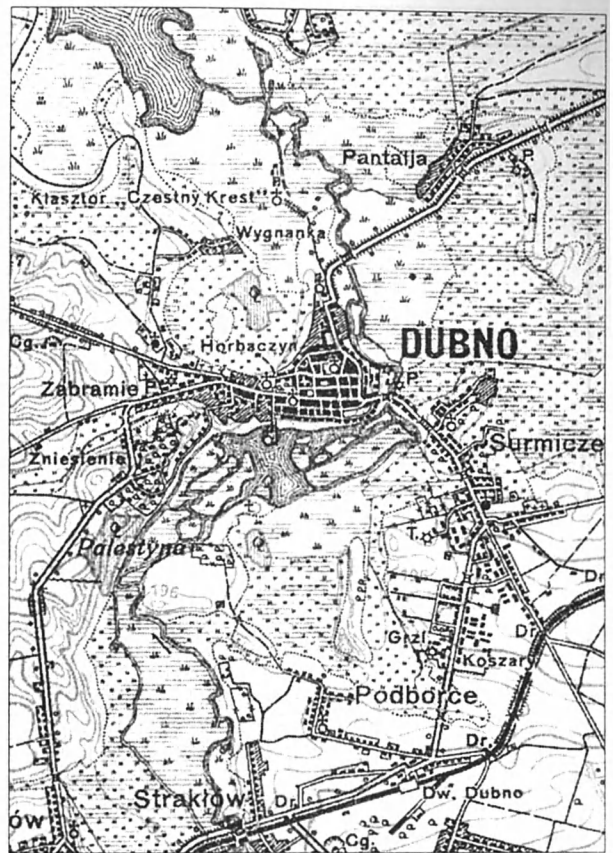

Рис. 15. План Дубна на топографічній мапі 1926 р. Зі збірки автора.

Помітно відрізняється від попередніх документів план міста, що увійшов до складу рукописного «Атласу Волинської губернії» [47] зі збірки Російського державного військово-історичного архіву у Москві. Окрім Дубно в ньому подано плани Житомира та усіх інших повітових міст губернії: Бердичева, Новоградволинська, Овруча, Заславля, Старокостянтинова, Ровно, Острога, Кременця, Луцька, Ковеля, Володимира [48]. Датується цей атлас 1810 р. і містить на початку авторську посвяту наступного змісту: «Его Величеству Александру I императору и Самодержавцу Всероссийскому сей труд с всеглубочайшим почтением вознак нижайшего благодарения посвящает всеподданнейший раб Василий Кудрявцов волынский губернский землемер».

План міста Дубна [49] (рис. 8), що увійшов до складу цього атласу, має доволі суттєві відмінності від своїх попередників. Видно добре, що укладач документу, землемір В. Кудрявцов поставився до доручення достатньо відповідально і, маючи перед собою попередні фіксаційні плани і, безперечно, користуючись ними, тим не менш скрупульозно актуалізував актуальний стан міста і в порівнянні

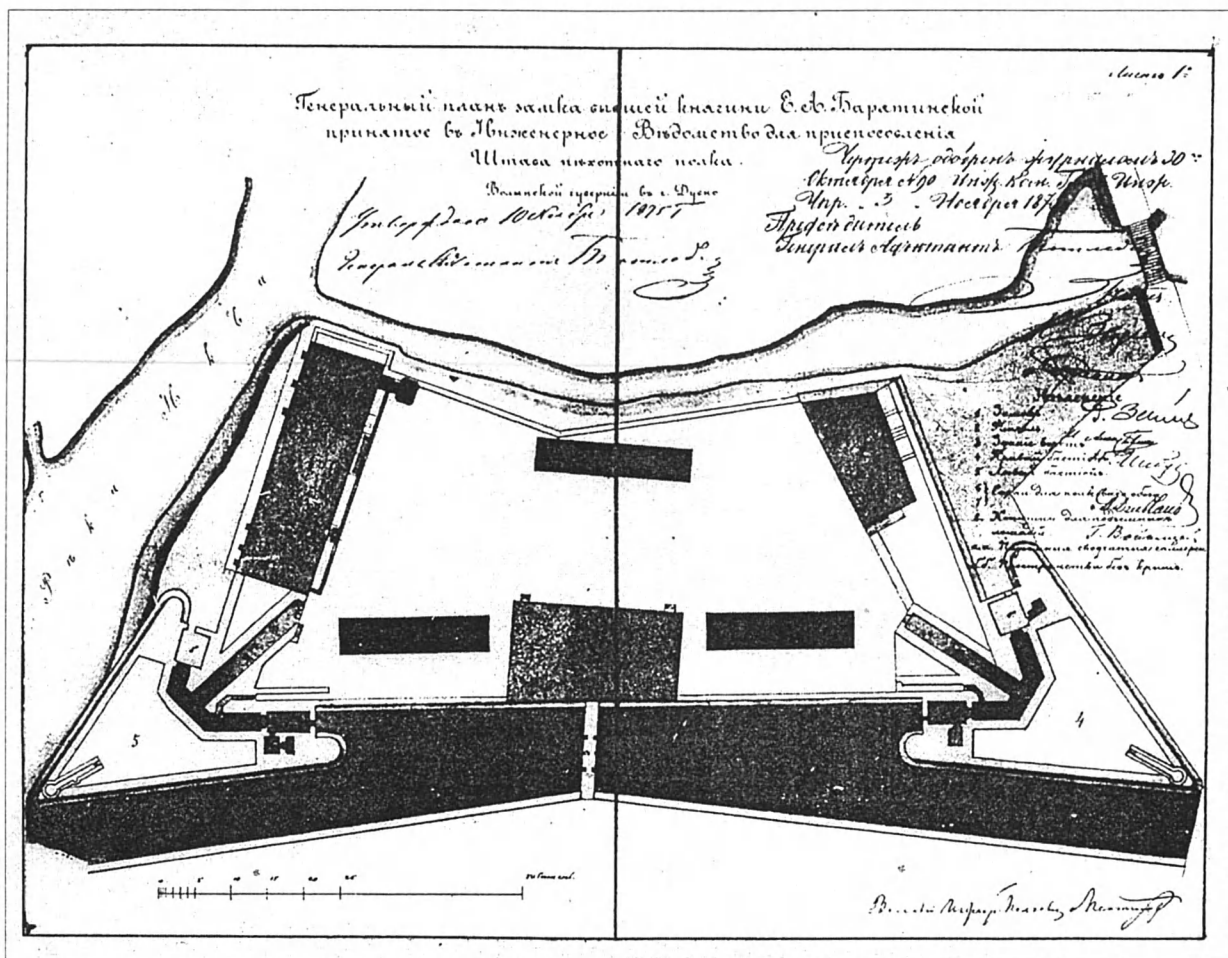

Рис. 16. Фіксаційний план дубнівського замку. 1875 р. з фондів РДВІА.

з попередніми планами вніс до свого документу достатньо суттєві корективи.

По-перше, суттєво видозмінилася легенда, що дає певну уяву про зміну пріоритетних об'єктів у місті. Для порівняння з легендою попереднього плану (рис. 2) наведемо цю легенду повністю зі збереженням оригінальної транскрипції:

«Описание строений

1. Каменное укрепление съ тремя башнями
2. Ровъ, обделанный диким камнем
3. Каналь — // —
4. Господской домъ
5. Службы
6. Башня, через которую проездъ
7. Монастыри бернадинскій
8. — // — базилианскій
9. — // — кармалитанскій
10. Гаубвахтъ
11. Церкви Соборная Николая чудотворца
12. — // — Пророка Иліи
13. — // — Георгія победоносца
14. Каменные еврейскіе школы
15. Деревянныя — // —
16. Каменные лавки

17. Деревянныя — // —
18. Поветовое казначейство
19. Каменные обывательскіе дома
20. Деревянныя — // —
21. Каменные пивоварни
22. Деревянныя — // —
23. Мясныя ряды деревянныя
24. Кожевенныя заводы — // —
25. Каменные мельницы
26. Деревянныя — // —
27. Мосты
28. Плотины
29. Шламбаумы
30. Каменные погорелыя обывательскіе дома
31. Деревянныя — // —
32. Христианское кладбыщи
33. Еврейское — // — ».

Показово, що на цьому плані замковий комплекс на відміну від попередніх документів автор відтворює більш-менш відповідно до дійсного його стану. На передмістях показано кладовища. Сам перелік об'єктів свідчить про намагання виокремити найголовніші адміністративні, культові та виробничі об'єкти. Привертає увагу також спроба прикрасити

аркуш декількома архітектурними малюнками будівель сакрального та оборонного характеру. Однак, на жаль, прямої аналогії щодо дубенських споруд з впевненістю простежити не вдається. Втім, графічна вправність виконавця залишають бажати кращого і навіть складається враження, що робота виконувалася на скору руку, оскільки деякі об'єкти, зазначені в легенді, на плані віднайти не вдається.

Не менш цікавим картографічним документом є «Планъ города Дубна, изъясняющий обширность оного съ принадлежащими къ оному предместьями Забрамя Луцкогого и Сурмичъ владельца Его Сіятельства Князя Казимира Любомирскаго. Перенесень съ подлиннаго 1809-го года генваря 29-го дня» [50] (рис. 9–12). Головне завдання, яке стояло перед укладачем цього документу, полягало, очевидно, у відображенні не стільки міської забудови, скільки у фіксації земельних ділянок. Звідси його кадастровий характер, який підтверджується підрахунками площ в спеціальній таблиці під назвою «Ведомость обширности Дубна», доданий до плану. В ній фіксуються розміри земельних ділянок – окремо по місту, окремо по обох передмістях. Тому навіть територія замку відображена лише в загальному вигляді безвідносно до розпланування фортифікаційних споруд.

На плані також достатньо чітко видно, наскільки великими були території, приналежні двом католицьким монастирям – бернардинському та кармелітському. Так, неподалік від доволі просторої території бернардинського комплексу, знаходився приналежний до нього фільварок (нині – частина його території зайнята стадіоном). Значна частина міських земель належала також кармелітському монастирю на лівому березі Ікви. До того ж на плані спеціально позначено навіть «болото очеретомъ заросшее к паннам кармелітанкам принадлежащее». Фарний костел мав також свою власну юридику, яка знаходилася на Забрам'ї.

Оскільки майже вся південна частина міста була дуже щільно заселена єврейською людністю, в цій зоні картограф зображує лише межі земельних ділянок без будь-якої забудови. Натомість в північній зоні міста, заселеній переважно обивателями-християнами і з більш просторими садибними ділянками, показано окремі будівлі, хоча і в дуже умовний спосіб. Окремі будинки відображені також на Луцькому передмісті, тоді як практично усе передмістя Сурмичі лишень поділено на земельні наділи.

І хоча план 1809 р. помітно відрізняється від розглянутих вище фіксаційних планів за своїм змістовним наповненням та графічним виконанням, він не додає істотної долі нової інформації в сенсі

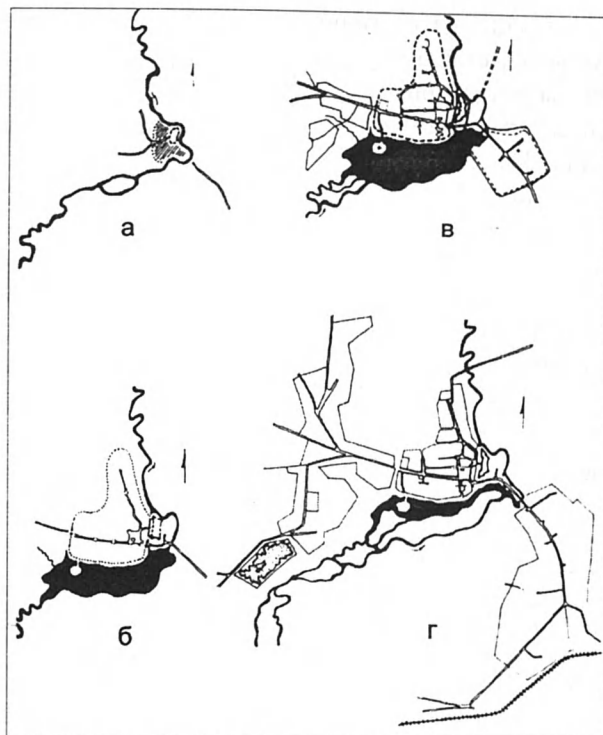

Рис. 17. Еволюція розпланувальної структури міста Дубно станом на: а – XII ст.; б – XVI ст.; в – XVIII ст.; г – поч. XX ст. Опрацювання автора.

архітектурно-просторовому. Однак доволі виразно висвітлює структурування земельної власності на території тогочасного міста та обох передмість, що по-своєму можна вважати цікавим джерелом соціо-топографічної інформації.

Якщо найстаріший план міста небезпідставно визнано нами як розвідувальний документ на користь військового відомства царської Росії, в архіві якого він на даний час і зберігається, то, очевидно, аналогічне розвідувальне походження мав інший картографічний документ, що зберігається у фондах Военного архіву колишньої Габсбурзької монархії [51] (рис. 13). Цей польськокомовний документ не має точної хронологічної атрибуції, однак за характерними ознаками може датуватися І-ю чв. XIX ст. Скоріше за все його укладачем міг бути «інформатор» австрійської монархії, добре знайомий з професійною методикою картографування місцевості. Але дубенчанином він, мабуть що, не був, оскільки передмістя Сурмичі у нього чомусь помилково названо як «Szumircze».

Цей документ, так само як і перший «розвідницький» план, не містить легенди з описом об'єктів. На плані зафіксовані лише основні топоніми: назва самого міста, передмістя Сурмичі, приміські села Панталія, Підбірці та Вигнанка, Христо-Здвиженський скит на острові серед болота. Враховуючи наше припущення стосовно

походження і головне призначення цього документу, стає зрозумілим інтерес і ретельність відтворення природного ландшафту: звивистого русла Ікви, приміського ставу, заболочені місцини, тощо. На території міста виокремлено усі головні споруди сакрального характеру, ратуша та замок. Доволі точно виділено трасування головних вулиць, яке майже цілковито збігається з фіксаційними планами кінця XVIII ст. Натомість більш розріджений характер забудови на передмістях та присілках відтворює окремі будинки. Отже, продовжуючи попередні традиції укладання обмірних топографічних планів Дубна, цей документ обіймає особливу нішу в картографічному «компендіумі» Дубна, особливо з огляду на залюднення міських околиць. Привертає до себе увагу також невеликий парковий комплекс з регулярним розплануванням в селі Панталія.

Маючи в основному дерев'яну забудову Дубно, як і більшість тодішніх міст, часто потерпав від нищівних пожеж. Одна з наймасштабніших трапилася в 1811 році, знищивши більшу частину міста. В якості реакції була прийнята «височайша» постанова запроектувати відбудову міста відповідно до чинних правил. Справа ця розтягнулася на багато років.

Такий план був укладений лише в 1843 р. (розробник – повітовий землемір Лотоцький) [52]. В 1843 р. в Дубно нараховувалося 613 дворів, а мешканців чоловічої статі – 4220 душ. Зазначалося також, що для подальшого розширення міста в наявності зручні території з південної та західної сторін [53]. Згідно цього плану передбачалося знесення усіх ветхих будівель та прокладання нових вулиць на регулярних засадах. Так і не отримавши втілення, план вважається втраченим. А в 1860-х рр. був укладений новий проектний план міста, щоправда зі збереженням основних площ та вулиць. Наступний проектний план міста з'явився лише у 1888 р. [54] і в загальних своїх рисах лише пристосовувався до тієї містобудівної ситуації, яка вже фактично склалася.

На містобудівний розвиток міста суттєвий вплив справила прокладка нових шляхів комунікації. Так, в 1860 р. розпочинається будівництво шосе Рівне – Радивилів, яке мало пройти через Дубно. Нова дорога була підведена від села Панталії прямо через заболочену заплаву Ікви і увійшла до міста з північного сходу поблизу монастиря кармеліток босих. Трасування цієї дороги по території міста з виходом на передмістя Забрам'я повз Луцьку бра-

му було зафіксовано на спеціально розробленому плані [55] (рис. 14). І хоча цей документ відтворює територію лише вздовж запроектованої транзитної дороги, він містить і певну інформацію про прилеглу забудову.

Подальше розширення міських територій пов'язано було з введенням в експлуатацію в 1874 р. залізниці Здолбунів – Радивилів – Красне. Головна вулиця передмістя Сурмичі продовжується у південному напрямку до залізничної станції, поблизу якої будуються склади та промислові підприємства. Загальна площа міських земель в середині XIX ст. склала 553 десятини (603 га), що більш ніж удвічі перевищувало площу таких сусідніх міст як Рівне та Острог. Нові транспортні артерії виявилися потужними чинниками подальшої розбудови міста – аж до початку воєнних баталій 1914 р. Увійшовши згодом до складу Другої Речі Посполитої, Дубно вже виступає розлогим територіально-просторовим утворенням, у якому обшир історичного середмістя обіймає достатньо скромну долю загальноміського територіального ареалу (рис. 15).

Окрім давніх загальноміських планів Дубна значний інтерес становлять картографічні документи з відтворенням його оборонного ядра – бастионного замку типу «горнверк». Один з таких планів був укладений після передачі укріплення від його власниці графині Барятинської у користування військовому відомству для розміщення штабу піхотного полку [56] (рис. 16). Креслення це було схвалене Інженерним комітетом Головного інженерного управління 3 листопада 1875 р. за підписом генерал-ад'ютанта Тотлебена. Як видається, саме на основі цього проектного документу згодом була розроблена проектна документація на перебудову та ремонту окремих споруд [57].

Звичайно, наведені вище картографічні документи не вичерпують увесь той масив першоджерел стосовно історичного розвитку міста Дубно. Певно, що архівні та музейні фонди ще не вичерпали свій дослідницький потенціал і тому можна сподіватися на нові відкриття. Разом з тим, як видається, представлений вище матеріал у своїй сукупності творить достатньо інформативне підґрунтя, котре разом з археографічними та археологічними розвідками дає вагомий підстави для певних узагальнень щодо багатомістової просторової еволюції цього старовинного міста (рис. 17).

ДЖЕРЕЛА

1. Законодавство про пам'ятники історії та культури (36. нормативних актів).— К.: Політвидав України, 1970.— С.322.
2. Вечерський В. Спадщина містобудування України. Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць.— Київ: НДІТІАМ-Головкивархітектура, 2003.— С.100.
3. Op. cit.— С.116.
4. Літопис Руський за Іпатським списком. Переклад Л. Махновця.— К.: Дніпро, 1989.— С.155.
5. Op. cit.— С.227.
6. Op. cit.— С.439.
7. Див., зокрема: Прищепа Б., Ткач В. Археологічне обстеження околиць Дубна // Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр.— К., 1998.— С.134—135; Ткач В. Археологічні дані про місто Дубно та його околиці в XIV—XVI ст. // Острогіана в Україні і Європі. Матеріали Міжнар. наук. симпозиуму.— Старокостянтинів. 2001.— С.233—238; Прищепа Б., Ткач В., Чекурков В. Нові археологічні дослідження міста Дубна // Магдебурзькому праву у місті Дубні 500 років. Матер. Міжнар. наук.-теорет. конф.— Дубно, 2007.— С. 125—132; Прищепа Б. А. Історична топографія Дубна доби середньовіччя в світлі археологічних джерел // АСВ.— Вип.2.— Рівне, 2010.— С.149—153.
8. Див.: Прищепа Б. А. Історична топографія Дубна...— С.152, рис.5.
9. Miasta Wołyńskie. Monografia opracowana pod redakcją T. Swiszcowskiego.— Łuck, 1937.— S.11—12; Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich.— Toruń, wyd-wo Adam Marszałek, 2003.— S.21; Wojtkowiak Z. Ostrogski Konstanty Iwanowicz książę (ok. 1460—1530) // PSB, t.XXIV/3, z. 102.— Wrocław i.i., wyd. PAN, 1979.— S.489.
10. Краткое обозрение истории и исторических достопримечательностей средней части Волыни — СПб., 1890.— С.10.
11. Краткое обозрение истории...— С.13.
12. Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogsky (ok. 1524/1525—1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej.— Toruń: Uniwersytet M. Kopernika w Toruniu, 1997.— S.10
13. Kempa T. Dzieje rodu...— S.80.
14. Op. cit.— S.81.
15. Op. cit.— S.100.
16. Chynczewska-Hennel T. Ostrogski Janusz książę (ok.1554—1620). // PSB, t.XXIV/3, z. 102.— Wrocław i.i., wyd. PAN, 1979.— S.484.
17. Kowalczyk J. Sebastiano Serlio a sztuka Polska. O roli włoskich traktatów architektonicznych w dobie nowożytnej.— Wrocław i.i.: Wyd. PAN, 1973.— S.146—147.
18. Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст.— Київ, 1930.— С.121.
19. Op.cit.— С.33.
20. Op.cit.— С.39.
21. Op.cit.— С.41.
22. Op.cit.— С.47.
23. Берковський В. Джерела до історії Волині у фондах Державного Архіву міста Любліна (Польща): Архів князів Любомирських в Дубно // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзивіли в історії Волині та України. Наук. зб. Вип. 18.— Луцьк, 2006.— С.151.
24. Нині — вул. кн. Острозького.
25. Нині — вул. Кирила і Мефодія.
26. Нині — вул. Данила Галицького.
27. Нині — вул. Свободи.
28. Нині — вул. Стара.
29. Нині — вул. Замкова.
30. Нині — вул. Шляхетська.
31. Нині — вул. Т. Бульби.
32. Йдеться про село Невіроків поблизу Межиріча Корецького.
33. Kraszewski J. I. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. Przygotował do druku St.Burkot.— Warszawa: Ludowa Współdzielnia Wydawnicza, 1985.— S. 245.
34. РДІА, ф.1329, оп.1, спр.178, арк. 492 і зв., 501—509а, 522—524.
35. Див., зокрема: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.— Т.ІІ.— Warszawa, 1881.— S.195.
36. РДВІА, ф. ВУА, сп. 21546, арк.1. «План местечек Заславля, Полонна, Олыки, Ляховцы, Острога, Мендзерича и Дубно». В цьому інвентарному заголовку архівної справи з неясних причин пропущено назву міста Броди — П.Р.
37. Ричков П. А. Еволюція оборонної архітектури Олики: спроба періодизації // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзивіли в історії Волині та України. Матеріали XVIII Волинської наук.-практ. істор.-краєзн. конф. Наук. зб.— Вип.18.— Луцьк, 2006.— С.10; Ричков П. А. Архітектурно-просторовий розвиток Острога за картографічними джерелами // АСВ.— Вип.2.— Рівне, 2010.— С.6.
38. Ричков П. А. Архітектурно-просторовий розвиток Острога...— С.5.
39. Див.: Bogdanowski J. Architektura obronna w krajo-brazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte.— Warszawa-Kraków: PWN, 2002.— S.514.
40. Kraszewski J. I. Wspomnienia Wołynia...— S. 229.
41. РДІА, ф.1293, оп.166, Вол., спр.21, арк. 1, б.д. «План Волинской губернии города Дубна. описа-

- ние публичного строения 1–36. Масштаб к плану в дюйме английском 75 сажен».
42. Савчук П. Суспільно-господарський розвиток Дубна і євреї // Єврейському народові. Матеріали наук. істор.-краєзн. конф., присвяченої українсько-єврейським взаєминам на Дубенщині.– Дубно: ДІКЗ, 2006.– С.27–28.
  43. РДВІА, ф. ВУА, сп. 21528, ч.5, а. 73, 1798 г. «План города Дубна. Описание публичного строения 1–23. Масштаб к плану в английском дюйме 100 сажен».
  44. РДІА, ф. 1293, оп.166, Вол., сп. 20, арк. 1, б.д. «План Волынской губернии города Дубна. Описание строения 1–23. Масштаб к плану в дюйме 100 сажен».
  45. РДІА, ф. 1293, оп.166, Вол., сп. 22, арк. 1, б.д. «План города Дубна. Описание строения 1–23. Масштаб к плану в дюйме аглинском 100 сажен».
  46. РНБ, ф. 608, № 113. «Атлас планов городов Волынской губернии». 1811 р. Табл. 10 («План города Дубна. Публичные строения 1–20. Масштаб в дюйме английском 300 сажений»).
  47. РДВІА, ф. ВУА, сп. 21551, «Атлас Волынской губернии». 1810 р.
  48. Збережено написання назви міст згідно оригіналу – П.Р.
  49. РДВІА, ф. ВУА, сп. 21551, а. 43–44. «План города Дубна. Описание строений 1–33».
  50. РДІА, ф.1293, оп.168, Вол., спр.2, арк. 1, 1809 г. «План города Дубна... Перенесен с подлинника 1809 года генваря 29-го дня».
  51. Österreichisches Staatsarchiv. Abt.4: Kriegsarchiv, G 1 k 23.
  52. РДІА, ф.1287, оп. 39, сп.142, «Об утверждении проекта плана для города Дубна Волынской губернии». 1843–1845 pp., 12 арк.
  53. РДІА, ф.1287, оп.39, сп.142, «Ведомость домам и жителям состоящим в городе Дубно, применена к плану настоящего положення оногo города, учинена 1843 года августа 25 дня», а. 3.
  54. РДІА, ф.1293, оп.166, сп.142, «План проектированного расположения г. Дубно Волынской губернии», 1888 р.
  55. ДАЖО, ф.263, о.1, сп. 2328, «Топографический планъ г. Дубно з показаніем на оном направленнии линии предполагаемого к устройству Ровно-Радзивилловскаго шоссе», 1862 р.
  56. РДВІА, ф.349, оп.12, сп.5432/2. «Генеральный план замка бывшей княгини Е. А. Барятинской принятое в Инженерное Ведомство для приспособления штаба пехотного полка Волынской губернии в г. Дубно». 1875 г.
  57. РДВІА, ф.349, оп.12, сп. 5432/11,12, 14.

Місто Дубно як давньоруське поселення засноване не пізніше XI ст. Сьогодні воно входить до переліку найдавніших історичних міст на Волині. У дослідженні його минулого поряд з літописами та археологічними матеріалами важлива роль відіграють картографічні джерела. Найдавніші з них датуються кінцем XVIII ст. Однак закодована в них інформація дозволяє прослідкувати особливості просторового розвитку цього самобутнього міста.

A city Dubno was founded as Old Russian settlement not later than XIth century. Today it is included in the list of the oldest historical cities on Volhynia. In research of its past next to chronicles and archaeological materials an important role is played by cartographic sources. The oldest from them are dated at the end of XVIIIth century. However, the information coded in them allows to investigate peculiarities of spatial development of this original city.